

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В НОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ (90-і рр. ХХ ст. – ПОЧ. ХХІ ст.)

Н.Г. Ашаренкова

У статті проаналізовано динаміку і характер змін у комплектуванні фондів публічних бібліотек в умовах становлення ринкових відносин, охарактеризовано проблеми і підходи до їхнього розв'язання.

Ключові слова: комплектування, бібліотечний фонд, публічна бібліотека, обертаність, нові надходження, фінансування комплектування, розподільний бібліотечний фонд.

COMPLETING OF THE FUNDS OF PUBLIC LIBRARIES OF UKRAINE IN NEW ECONOMIC CONDITIONS (1990s – BEGINNING OF THE XXIst CENTURY)

N.H. Asharenkova

The article analyzes dynamics and type of the changes in completing of the funds of public libraries in the conditions of formation of market relations. The author shows the problems and approaches toward their decision.

Keywords: completing, librarian fund, public library, new comings, financing of completing.

Комплектування фондів бібліотек здійснюється за допомогою таких видів: поточного (відбір, замовлення, поповнення новими виданнями), ретроспективного (придбання документів, що вийшли минулими роками), рекомплектування (звільнення від застарілих за змістом, зношених, дублетних примірників). Від повноти бібліотечного фонду, його відповідності інформаційним потребам користувачів, регіональним і місцевим особливостям залежить виконання публічними бібліотеками завдань, покладених на них суспільством.

Мета статті – узагальнити тенденції змін у комплектуванні фондів публічних бібліотек у визначений історичний період, розкрити проблеми і шляхи їхнього розв'язання.

За даними Міністерства культури України, у першій половині 1990-х рр. відбулося істотне зменшення сукупного фонду публічних бібліотек. 1994 р. він досяг відмітки 1980 р. – 297 млн прим., внаслідок чого зменшилася кількість користувачів – з 25,7 млн до 16,2 млн [1, 4].

За 1996-1998 рр. фонд публічних бібліотек країни скоротився на 9996,03 тис. прим. (або 3,2%) і становив на 01.01.1999 р. 303593,74 тис. прим. При цьому фонди обласних книгозбірень

зменшилися на 183,97 тис. прим. (або 0,8%), ЦБС – на 10079,75 тис. прим. (або 3,6%). Найвідчутніші зміни відбулися в сільських бібліотеках-філіях. Їхні фонди втратили 7850,92 тис. прим., що становило 78,5% від скорочення сукупного фонду публічних бібліотек [2, 10; 2, 7].

Надалі фонди обласних книгозбірень і ЦБС продовжували зменшуватися. 2000 р. вони нараховували 298551,58 тис. прим., 2001 р. – 296335,65 тис. прим. [3,8]. Отже, на початку нового століття сукупний фонд публічних бібліотек України наблизився до показників 1994 р.

Упродовж багатьох десятиліть у Радянському Союзі сформувалася тенденція до постійного зростання обсягу бібліотечних фондів, а кількість одиниць зберігання була гордістю кожної бібліотеки. Тому на початку 1990-х рр. постало питання про приведення обсягу і змісту фондів публічних бібліотек у відповідність до завдань, пріоритетних для розвитку незалежної України. Втім, аналіз забезпеченості документами одного користувача показав, що вона залишилася високою і мала тенденцію до зростання – від 16 прим. 1996 р. до 20 прим. 2001 р. [4, 24; 4, 20].

За даними Національної Парламентської бібліотеки України (далі – НПБ України), списання книг у публічних бібліотеках України 1999-2001 рр. не перевищувало 2-3%, хоча щорічний обсяг мав становити не менше 8% від сукупного фонду книгозбірень [5,11]. Цим показником користуються в різних країнах світу, вважаючи його не менш важливим фактором розвитку бібліотечних фондів, аніж їхнє поповнення.

При комплектуванні фондів публічних бібліотек ІФЛА рекомендує враховувати таке: обсяг і склад бібліотечного фонду повинен відповідати інформаційним, освітнім, культурним потребам місцевого населення; темпи оновлення бібліотечного фонду є важливішими за його обсяг.*

Однією з якісних характеристик фондів бібліотек є обертаність, яка свідчить про активність (частоту) їхнього використання. Якщо зважати на показник обертаності у 5 разів, який міжнародна спільнота вважає оптимальним для публічних бібліотек, то можна стверджувати, що Україна далека від цих вимог.

Не зважаючи на те, що з 1996 р. по 2001 р. сукупний фонд публічних бібліотек зменшився на 17 млн 254 тис. документів, його обертаність залишилася без змін і становила в середньому 1,2 разу. Причому в сільських книгозбірнях вона знизилася до 0,9 разу.

2001 р. частота використання бібліотечних фондів була найвищою в ЦБС м. Києва (2,1), а найнижчою – у книгозбірнях Вінницької обл. (0,7). Менше одного разу видавалися документи з фондів публічних бібліотек Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Одеської, Рівненської і Хмельницької обл. Стабільно низьким був цей показник і в головних книгозбірнях регіонів: від 0,1 у Львівській ОУНБ, до 1,4 в Сумській ОУНБ [6, 22].

* Рекомендації ІФЛА щодо обсягу фондів публічних бібліотек не стосуються ОУНБ, які виконують функції регіональних депозитаріїв творів друку, а також ОДБ і ОЮБ як регіональних спеціалізованих книгозбірень.

Про невідповідність фондів потребам відвідувачів свідчить його обортаність і у спеціалізованих бібліотеках для дітей. Незважаючи на те, що кількість користувачів за єдиною реєстраційною картотекою (далі – ЄРК) в обласних бібліотеках для дітей зросла з 185,6 тис. чол. 1999 р. до 199,9 тис. чол. 2001 р., а в міських ЦБС для дітей і районних дитячих бібліотеках відповідно з 1646,5 тис. чол. до 1872,4 тис. чол., активність використання фондів залишилася незмінною: в 1,5 разу в обласних книгозбірнях і 1,6 разу в міських і районних бібліотеках [7].

Наведені вище дані вказують не лише на нераціональну укомплектованість бібліотечних зібрань, а й на необхідність включення показника обортаності до переліку підстав для списання літератури. І цей процес повинен відбуватися поступово. Наприклад, у публічних бібліотеках Німеччини спочатку вилучають документи, які за останні два роки видавалися тричі та рідше, або двічі та рідше, а далі списанню підлягають ті, які за останні три роки замовлялися двічі та рідше.

Принагідно зазначимо, що і показники зношеності літератури застосовуються німецькими бібліотекарями по-різному, залежно від читацького призначення та кількості книговидач: для «дорослої» книги – 60 видач, для дитячої книги – 40. Необхідною умовою списання вони вважають обов'язкову заміну книг новими екземплярами за наявності на неї читацького попиту. Прийнята практика рекомплектування дозволяє публічним бібліотекам Німеччини дотримуватися європейських норм – щорічно вилучати з фондів не менше 8% документів [8].

На зростання показника обортаності вагомий вплив має оновлення бібліотечних зібрань. Розглядаючи питання про стан формування бібліотечних фондів, колегія Міністерства культури України відмітила, що протягом 1991-1994 рр. щорічний обсяг нових надходжень скоротився у 4-5 разів. Особливо незадовільним було визнано поточне комплектування сільських книгозбірень, які отримували обмежену кількість книг і періодичних видань [9,1].

1993-1994 рр. різко скоротився репертуар галузевої літератури, порівняно з 1990 р.: до ОУНБ надійшло книг менше у 3-4 рази, періодичних видань – у 2-3 рази. Завдяки спеціальній Постанові Кабінету Міністрів України, спрямованій на підтримку ОУНБ, наприкінці 1995 р. були виділені кошти з резервного фонду уряду. Це дозволило поповнити фонди новою літературою, виданою за кордоном, насамперед у Росії.

За даними анкетування, проведеного 1996 р. Міністерством культури України спільно з НПБ України, на одну ОУНБ припадало в середньому 5 тис. нових надходжень за назвами, що у край мало для головної книгозбірні регіону. Втім, 1998 р. ця цифра знизилася до 3,5 тис. [10, 9].

Не кращою була ситуація і в ЦБС. Приміром, до книгозбірень Закарпатської обл. 1994 р. надійшло 156 тис. нових видань, а через два роки – 39 тис. прим. [11,5; 10], тобто у 4 рази менше. 2000 р., порівняно з 1996 р., кількість нових надходжень до бібліотек Луганщини зменшилася на 256,223 тис. прим., або у 4 рази [12,19]. Якщо 1994 р. ЦБ ЦБС м. Дніпропетровська по-

повнилася 38 тис. нових книг, то 1999 р. – 2 тис. прим., а фонди кожної міської бібліотеки-філії лише 12 прим. книг [13].

Подібна практика книгопостачання склалася і в сільських бібліотеках. Наприклад, у Переяслав-Хмельницькій ЦБС Київської обл. кожна бібліотека-філія отримала 1993 р. 262 книги, 1994 р. – 215 книг, а 1995 р. – від 20 до 40 книг [14, 2-3]. Деякі сільські книгозбірні, зокрема у Поліському районі Київської обл., взагалі не мали нових надходжень упродовж 5-6 років.

З року в рік скорочувалося надходження літератури до спеціалізованих бібліотек для дітей. Приміром, 2001 р. фонди обласних бібліотек поповнилися 97 тис. прим., що менше на 2 тис. видань, аніж 1999 р. Крім того, існував великий розрив у комплектуванні дитячою книгою в різних регіонах країни. Якщо 2001 р. Донецька ОДБ отримала 10,55 тис. прим., Житомирська ОДБ – 6,10 тис. прим., то Дніпропетровська ОДБ – 1,81 тис. прим., Вінницька ОДБ – 1,47 тис. прим., Київська ОДБ – 0,44 тис. прим.[15]. Критичним був стан із новою літературою для дітей у сільських книгозбірнях. Наприклад, упродовж 1996-2001 рр. до сільських бібліотек-філій ЦБС Луганської обл. не надійшло жодного примірника нової книги, адресованої дітям, а остання була датована 1988 р. видання [16, 6].

Загалом на початок 2000 р. обсяги нових надходжень до обласних книгозбірень скоротилися, порівняно з 1992 р., на 60-70%, ЦБС – на 80-90% [17, 9]. Втім, виконувати свої функції публічні бібліотеки можуть лише за умови стабільного поповнення бібліотечних зібрань новими документами, що дозволяє підтримувати їхню актуальність та інформативність.

Згідно з «Керівництвом ІФЛА/ЮНЕСКО з розвитку служби публічних бібліотек», фонди повинні оновлюватися кожні 10 років і мати 10% документів, виданих за останні два роки (або щорічно 5% нових видань), і 30-40% тих, що вийшли друком за останні 5 років [18, 68]. Для порівняння міжнародних і вітчизняних показників використаємо дані, наведені в *табл. 1*.

Таблиця 1

**Динаміка оновлення сукупного фонду публічних бібліотек
України 1995-2001 рр. (тис. прим.)**

	1995	1997	1998
Надійшло за рік	7185,24	4683,07	4708,23
Усього на кінець року	317351,94	307854,03	303593,74
Оновлення б/фонду (%)	2,3	1,5	1,6
	1999	2000	2001
Надійшло за рік	3661,34	3487,62	4415,4
Усього на кінець року	301780,42	298551,58	296335,65
Оновлення б/фонду (%)	1,2	1,2	1,5

За нашими підрахунками, обсяг нових надходжень скоротився у визначений період на 2769,84 тис. прим. І хоча оновлюваність сукупного фонду загальнодоступних бібліотек протягом 1999-2001 рр. зросла з 1,2 % до 1,5 %, вона так і залишилася незначною. Поміж тим, намітилася тенденція до покращення поточного комплектування публічних бібліотек.

Дещо іншою була динаміка нових надходжень по регіонах країни. Якщо 2000 р. відсоток оновлюваності фондів публічних бібліотек був найвищим лише у Києві (4,6) та Севастополі (2,5), а у Волинській, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Донецькій, Рівненській областях знаходився у діапазоні від 1,3 до 1,9, то 2001 р. він зріс до 2,4 у Донецькій і 2,2 у Миколаївській обл., а у м. Києві – до 5,0. Однак, у переважній кількості областей відсоток нових надходжень до бібліотечних фондів залишився стабільно низьким (від 0,7% до 1,5%) і не відповідав вимогам міжнародного стандарту.

Про кризову ситуацію з поточним комплектуванням свідчило і те, що на початку нового століття 80% надрукованих в Україні видань взагалі не були представлені у фондах бібліотек [19, 9]. Однією з вагомих причин була руйнація системи централізованого книгопостачання бібліотек.

Економічна криза 1990-х рр., скорочення книжкового репертуару, подорожчання видань відчутно позначилася на роботі бібліотечних колекторів. Якщо раніше друкована продукція замовлялася і надходила від державного об'єднання «Укркнига», обласних книготорговельних установ,* то в нових економічних умовах вони були змушені самі шукати постачальників книг, вирішувати питання щодо їхнього транспортування, оплати оренди приміщень, комунальних послуг тощо.

Зміни торкнулися і розрахунків із виробниками та постачальниками продукції. Якщо раніше вони здійснювалися після її реалізації (книг, бібліотечної техніки, кінофотофонодокументів), то на поч. 1990-х рр. постало питання про попередню оплату замовлень. За цих умов були спроби підпорядкувати бібліотечні колектори обласним управлінням культури, перевести їх на повне (часткове) самостійне господарювання, приватизувати, увести до складу об'єднань видавничо-торговельно-бібліотечного спрямування.

На наш погляд, для збереження і повноцінного функціонування цих закладів варто було б надати їм деякі преференції, зокрема, прирівняти до бюджетних установ за тарифами орендної плати і платежами за комунальні послуги. У разі переходу бібліотечних колекторів в іншу форму власності не допускати репрофілювання діяльності, закріпивши книгопостачання бібліотек як їхню основну функцію в статутних документах.

* Указом Президента України від 05.03.1992 р. ці книготорговельні структури були ліквідовані.

Відсутність низки продуманих заходів, спрямованих на підтримку бібліотечних колекторів, не дозволила реанімувати систему централізованого комплектування бібліотек. Їхні замовлення не виконувались, або виконувалися частково та із запізненням. Наприклад, 1993 р. надходження з бібліотечного колектора до Житомирської та Кіровоградської ОУНБ становили 40%, Сумської ОУНБ – 30%, Вінницької ОУНБ – 24% від загального обсягу новинок (до 1991 р. включно – 60%). Втім, для ЦБС це джерело поточного комплектування фондів залишилося основним і забезпечувало до 70% нових надходжень [20, 3].

1994 р. надходження з бібліотечних колекторів до ОУНБ ще зменшилися. Приміром, у Сумській ОУНБ вони становили лише 7,3% від сукупного обсягу нової літератури [21, 2]. У цілому за 1992-1994 рр. кількість бібліотек, що комплектувалися в цих установах, скоротилася на 20% [22, 2]. Вагомою причиною було те, що ланцюг посередників між книгозбірнями і видавничими організаціями часто-густо викликав подорожчання книг у 3-4 рази, порівняно з їхньою відпускною ціною.

Надалі ситуація з новими надходженням не покращилася. Приміром, 1997 р. Чернігівська, Запорізька, Миколаївська ОУНБ отримали по 300-350 книг, а Хмельницька ОУНБ – 189 книг [23, 20]. Неспроможність бібліотек повноцінно виконувати свої основні функції поступово перетворила їх на склади комерційної літератури, де завдання книгопостачання бібліотек поступило місцем отримання прибутку. Згодом вони припинили централізовану обробку книг, продаж бібліотечної техніки, вважаючи ці напрями діяльності фінансово збитковими. Тому функцію книгозабезпечення частково взяли на себе національні, обласні, центральні міські бібліотеки.

За ініціативою Державної (зараз – Національної) бібліотеки України для дітей упродовж 1996-1999 рр. до дитячих книгозбірень надійшло майже 100 тис. нових книг [24, 20]. Встановивши прямі контакти з видавництвами, Київська обласна бібліотека для дітей виступила в ролі посередника між ними та бібліотеками області. Завдяки цьому 1993 р. сільські книгозбірні отримали 54 назви дитячої літератури, випущеної видавництвами «Веселка», «Соняшник», «Грайлик», «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» та іншими, і без цінових надбавок. У такий само спосіб 2000-2002 рр. вона передала до районних і міських ЦБС області 15 тис. книг. Ця практика набула поширення і в інших регіонах країни. Наприклад, 2001 р. Львівська обласна бібліотека для дітей надіслала до дитячих книгозбірень 13 тис. книг і 2 тис. прим. журналів [25, 11].

Із переходом Київського бібліотечного колектора на госпрозрахунок ЦМБ ім. Л. Українки розпочала активну роботу із комплектування 150 книгозбірень міста. Здешевленню вартості друкованих видань сприяли безпосередні зв'язки з державними видавництвами, приватними видавцями, книжковими магазинами.

Крім проблем із книгопостачанням, бібліотечні заклади були позбавлені своєчасної, оперативної та якісно підготовленої друкованої реклами (темпланів, проспектів, інформаційних

листоків, інших видань), а також книготорговельної інформації, у т.ч. про книги, що надійшли у продаж. Це не лише порушувало норми, передбачені ст. 22 Закону України «Про видавничу справу» (1997) у частині подання у встановленому порядку інформації про випущені у світ видання, а й значно ускладнювало їхнє придбання. Певну допомогу у цьому питанні бібліотекам надавали електронні книжкові магазини і книгорозповсюджуючі організації, на сайті яких можна було отримати інформацію та замовити вітчизняну і зарубіжну літературу. Здійснені замовлення виконувалися оперативно та зі знижкою вартості.

Не можна не сказати і про таку проблему як зниження культури анотування книги у рекламних виданнях. Анотації не містили всю важливу інформацію про заплановані, або надруковані книги. Крім того, на книжковому ринку України постійно зростала кількість видавничих і книготорговельних структур. У зв'язку з цим НПБ України протягом 1994-1996 рр. видала чотири випуски «Переліку видавництва, альтернативних державним», а з 1997 р. цю роботу продовжила Книжкова палата України, уклавши довідник «Видавництва, видавничі та книгорозповсюджуючі організації».

Зважаючи на брак інформації про нові книги, її неповноту і нерегулярність, Книжкова палата України уклала бібліографічний покажчик «Нові видання України», що виходив тричі на місяць, а також довідник «Друковані та електронні засоби масової інформації». Однак, ці видання, а також книжкові Інтернет-магазини, тематичні плани, прайс-листи видавництв, не надавали повну інформацію про книжковий ринок.

Для налагодження систематичної, вичерпної інформації про книжковий потік Книжкова палата України розпочала роботу зі створення національної інформаційно-бібліографічної системи «Books in print». Суть проекту полягає у збиранні і накопиченні в одній базі даних – зведених друкованих та електронних каталогах – інформації про книги, що готуються до друку і надійшли у продаж. Внаслідок реалізації проекту в єдине інформаційне поле увійдуть видавництва і книжкова торгівля, а бібліотеки отримають необхідний інструмент для поточного комплектування і доукомплектування фондів, яким уже кілька десятиліть користуються в економічно розвинутих країнах.

У зв'язку з кризовими явищами у книговидаванні та книгорозповсюдженні, на державному рівні були здійснені заходи щодо гарантованого забезпечення публічних бібліотек кращими творами вітчизняної та світової художньої літератури, довідковими, науково-популярними виданнями. Одним із них було видання і доставка за пільговими умовами «Української бібліотечної серії», книги якої відповідають критерію високої якості художнього оформлення та поліграфічного виконання.

Серія формувалася як держзамовлення на видання художніх творів за перспективними планами видавництв, відбором наявної друкованої продукції. Передбачалося, що видавничі ор-

ганізації випускатимуть щорічно 50-60 назв книг. Для районних і сільських бібліотек вона мала стати основним джерелом нових надходжень. Однак, за 1992-1995 рр. було видано лише 78 назв [26, 5], а обмежений тираж у 25 тис. прим. не дозволив належним чином забезпечити потреби книгозбірень. Наприклад, вивчення укомплектованості книгами «Української бібліотечної серії», проведене 1996 р. у 25 ЦБС Одеської обл., показало, що тільки 10 із них мали ці видання у своїх фондах. Крім того, із 45 назв книг, надрукованих 1993 р., вони отримали 17, обсягом 1618 прим. (кількість назв у бібліотеках області коливалася від 2 до 11) [27, 3].

Керівники бібліотечної галузі все більше схилилися до думки, що цільове книговидання повинно стати постійним джерелом поточного комплектування районних і сільських книгозбірень. Однак, через брак коштів 1994 р. серія була профінансована на 30% від обсягу державної програми, 1995-1996 рр. – практично не фінансувалася [28, 19], а 1997 р. – лише на 4,6% [29,2]. Тому замість запланованої кількості назв щорічно випускалося не більше шести.

Позитивні зміни у фінансуванні «Української бібліотечної серії» відбулися на початку нового тисячоліття. 2000-2001 рр. із державного бюджету було виділено 2 млн 400 тис. грн. З них на книги для дітей – 817 тис. 883 грн [30, 10]. Це дозволило Міністерству культури і мистецтв України закупити для публічних бібліотек 180 назв енциклопедичної, довідкової, науково-популярної, художньої та дитячої літератури загальним тиражем 500 тис. прим. [31, 7].

Згідно із Положенням про «Українську бібліотечну серію», затвердженим Наказом Міністерства культури і мистецтв України від 02.10.2001 р. за № 617, функції розподілу книг, контролю за їх збереженням і використанням в ЦБС закріплювалися за державними і обласними книгозбірнями. Уперше за останні роки кожна сільська бібліотека повинна була отримати щонайменше 30 книг, а дитяча бібліотека – 60-70 видань [32, 10]. Однак, ці плани (принаймні, у деяких районних і сільських книгозбірнях Київської обл.) залишилися невітленими.

Крім названої серії, важливе значення для поточного комплектування фондів публічних бібліотек мало схвалення національної програми видання соціально значущих книг. До складу експертної ради, в обов'язки якої входила оцінка значущості видань і доцільності їхнього випуску, поряд із науковцями, видавцями, літературознавцями, увійшли бібліотечні працівники. 2001 р. до книгозбірень країни надійшло понад 850 тис. книг, серед яких: окремі томи повних зібрань творів українських класиків і твори українських репресованих письменників, книги серії «Бібліотека світової літератури», енциклопедія «Українська мова», довідники, альбоми з мистецтва та ін.

За відсутності достатнього комплектування публічних бібліотек книжковою продукцією посилилася роль періодики у задоволенні читацьких потреб. Соціологічним дослідженням, проведеним НПБ України, ставилося за мету узагальнити дані стосовно надходження періодичних видань до ОУНБ, ОЮБ, ЦБС протягом 1991-1998 рр. Отримані результати показали, що кіль-

кість періодики за назвами була представлена в достатній кількості у фондах обласних бібліотек. Наприклад, 1998 р. у фонді Харківської ОУНБ нараховувалося 600 назв газет, журналів, інформаційних видань, ОДБ – 263, ОЮБ – 115 [33, 39].

Зростання обсягу періодичних видань обумовлювалося розширенням репертуару української періодики, передусім газет. Приміром, у Чернігівській ОУНБ кількість назв газетних видань у досліджуваній період зросла у 2,5 рази, в Луганській, Херсонській ОУНБ – утричі, Житомирській, Хмельницькій ОУНБ – у п'ятеро. Такий стан із газетною періодикою був притаманний не всім регіонам країни. Наприклад, у Чернівецькій ОУНБ загальний репертуар газет зменшився і лише за рахунок українських видань його вдалося зберегти на рівні 1991 р. Обмеженим був перелік газет у Львівській, Волинській, Тернопільській ОУНБ.

Проведене дослідження дозволило його організаторам дійти висновку, що ЦБ ЦБС східних і південних областей України були краще забезпечені періодичними виданнями: їхні фонди включали до 60-65 назв газет і журналів.

Критичний стан із передплатою періодики склався у сільських бібліотеках-філіях. Якщо на початку 1990-х рр. вони мали можливість передплатити 7-8 газет, 2-3 літературно-художніх і 5-6 журналів, розрахованих на масову аудиторію, то з 1995 р. сільські книгозбірні отримували 1-2 газети (обласну і районну) і один журнал для дітей. Навіть такі центральні газети, як: «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Україна молода», «Вісті з України» були недоступні для сільських жителів.

Комплектування фондів публічних бібліотек здійснюється за принципом різноманітності носіїв інформації. За даними Міністерства культури України у першій половині 1990-х рр. надходження кінофотофонодокументів до бібліотек скоротилося втричі. Для покращення ситуації колегією Міністерства культури України було схвалено рішення про заснування спеціалізованого центру з випуску цих та інших нетрадиційних носіїв інформації, налагодження системи централізованого постачання ними бібліотек. Однак, і надалі комплектування цими видами документів було незадовільним. Упродовж 1996-2001 рр. їхня кількість залишалася стабільно малою і становила лише 0,4% від сукупного фонду публічних бібліотек.

Крім друкованих видань і кінофотофонодокументів, публічні бібліотеки зобов'язані надавати користувачам доступ до інформації у новітніх форматах: баз даних на оптичних дисках CD-ROM, цифрових (DVD), лазерних дисків, електронних книг та ін. Одні з цих носіїв доповнюють друковані матеріали, другі – є додатком до них, або заміною. Існуючий обсяг інформації, зафіксований, приміром, на CD-ROM, нараховує десятки тисяч назв енциклопедій, довідників, словників, художніх творів, підручників тощо. Тому кожна книгозбірня самостійно визначає коло цих джерел і критерії їхнього відбору.

У середині 1990-х рр. було розпочато комплектування фондів електронними виданнями, переважно в ОУНБ і самостійних міських книгозбірнях. Цей процес ускладнювався низкою невирішених питань, зокрема, невизначеністю співвідношення друкованих, аудіовізуальних матеріалів і баз даних на оптичних дисках у фондах бібліотек. Наприклад, у перспективному плані розвитку публічних бібліотек Німеччини, розробленому 1994 р. Федеральним об'єднанням бібліотечних спілок, аудіовізуальним і цифровим носіям інформації відводилося 20% фонду бібліотеки.

У повноті комплектування ОУНБ важливу роль відіграє обов'язковий примірник видань краєзнавчого характеру. Згідно з вимогами Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування розсилки контрольних примірників творів друку» від 06.07.1992 р. за № 376, видавництва, розташовані в обласних центрах, були зобов'язані надсилати обов'язковий безоплатний примірник своїх видань до ОУНБ, які виконують функції депозитаріїв місцевого друку. Проте, ОУНБ отримували лише до 40% таких видань.

Не дотримання видавничими організаціями встановлених вимог створило прогалини у краєзнавчих фондах регіональних публічних бібліотек. Для посилення їхньої відповідальності органи влади на місцях здійснювали певні кроки. Наприклад, держадміністраціями Рівненської, Херсонської, Запорізької та деяких інших областей були підготовлені розпорядження про забезпечення ОУНБ обов'язковими безоплатними примірниками друкованих видань.

Для вдосконалення функціонування системи обов'язкового примірника документів було ухвалено Закон України «Про обов'язковий примірник документів» від 09.04.1999р. за № 595. Згідно зі ст. 8 Закону за ОУНБ закріплювалося право на отримання обов'язкового безоплатного примірника документів, виготовленого (опублікованого) на відповідній території, у т. ч. аудіопродукції краєзнавчого змісту. Передбачалося, що взаєностосунки між видавцями і бібліотеками будуватимуться на підставі укладених угод.

Враховуючи те, що механізм упровадження Закону був недосконалим, а повнота складу обов'язкового безоплатного примірника документів не до кінця продуманою, голови держадміністрацій окремих областей видали розпорядження, яким зобов'язували усі видавничі структури на своїй території надсилати не лише до ОУНБ, а й до ОЮБ і ОДБ обов'язковий безоплатний примірник друкованих видань і аудіопродукції.

Для посилення контролю за надходженням обов'язкового примірника документів ОУНБ створювали банки даних про видавничі організації, розташовані в регіонах; керівники книгозбірень надсилали листи до видавництв із проханням про вчасне і повне доставляння друкованих та аудіовізуальних документів. З метою налагодження прямих контактів із видавничими структурами обласні бібліотеки проводили зустрічі з видавцями, поліграфістами, художниками, авторами, організували виставки-презентації, виставки-продажі друкованої продукції.

Російські бібліотекарі у цьому питанні пішли далі, упровадивши матеріальне заохочення. Наприклад, Псковська ОУНБ за підтримки керівництва області щорічно нагороджує видавців призом «За дотримання Закону Псковської області «Про бібліотечну справу і обов'язковий безоплатний примірник документів».

Оскільки обсяг і цільове призначення коштів, що виділяються з обласних і місцевих бюджетів, є визначальними факторами у комплектуванні публічних бібліотек, розглянемо їхнє надходження за 1996-2001 рр.

Таблиця 2

**Фінансування комплектування
публічних бібліотек за 1996-2001 рр. (тис. грн)***

	1996	1997	Зміни		1998	Зміни			
			абс.	%		абс.	%		
Усі б-ки	8360,0	7532,0	828,0	-10	8063,7	531,7	7,1		
ОУНБ	1678,4	2036,8	358,4	21	2132,1	95,3	4,7		
ЦБС і міські б-ки	5999,1	4766,2	1232,9	-20,6	5222,4	456,2	9,6		
	1999	Зміни		2000	Зміни		2001	Зміни	
		абс.	%		абс.	%		абс.	%
Усі б-ки	10235,1	2171,4	27	12201,0	1965,9	19	15638,4	3437,4	28
ОУНБ	2771,3	639,2	30	3385,5	614,2	22	4993,7	1608,2	47,5
ЦБС і міські б-ки	6402,6	1180,2	22,6	7638,5	1235,9	19	9595,4	1956,9	26

Наведені дані дозволяють дійти висновку про несформованість тенденції до постійного збільшення асигнувань на комплектування публічних бібліотек: зростання обсягу коштів в окремі роки чергувалося з його зменшенням. Поміж тим, спостерігалось відчутне збільшення фінансових надходжень на комплектування фондів ОУНБ: із 21% 1997 р. до 47,5% 2001 р. Позитивні зміни відбулися і в ЦБС та самостійних міських книгозбірнях. Якщо 1997 р. кількість виділених коштів на комплектування зменшилася на 1232,9 тис. грн, то 1998 р. вона збільшилася на 456,2 тис. грн. А 2001 р. ця сума була перевищена у 4,3 разу. На думку фахівців НПБ України, це пояснюється зростанням тарифів на передплату періодичних видань [34, 7].

Якщо порівняти обсяг фінансування публічних бібліотек за 1996-2001 рр. із коштами, виділеними на комплектування, то отримаємо такі показники: 1996 р. видатки на оновлення біблі-

* Відсутність повноти статистичних даних про виділення коштів на комплектування сільських бібліотек-філій ЦБС не дозволило включити їх окремою позицією.

отечних фондів становили 12,7%, 1997 р. – 10,9%, 1998 р. – 12,2%, 1999 р. – 13,3%, 2000 – 13,8%, 2001 р. – 13%. Отже, витрати на комплектування в бюджетах публічних бібліотек знаходилися в діапазоні від 11 до 14%. За такого фінансування держава стала мимовільним «цензором» бібліотечних фондів, оскільки брак нових надходжень обмежував можливості населення в отриманні інформації.

Позитивні зрушення у виділенні коштів на комплектування публічних бібліотек очікували від Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 16.03.2000 р. за № 1561, де у ст. 26 було записано, що «суми витрат на поповнення бібліотечних фондів у Державному бюджеті України та місцевих бюджетах виділяються окремим рядком [35, 14]», Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» від 22.03.2000 р. за № 490, в якому перед Кабінетом Міністрів України було поставлено завдання збільшити асигнування на поповнення бібліотечних фондів під час підготовки проектів законів про Державний бюджет України.

Для розв'язання проблеми комплектування бібліотечних фондів вітчизняною і зарубіжною книжковою продукцією, періодичними виданнями в умовах економічної нестабільності було розроблено Програму поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.2002 р. за № 900. У ній передбачалася низка заходів, спрямованих на забезпечення книгозбірень країни мінімумом друкованих видань відповідно до їхнього статусу і складу користувачів. Було визначено кількість назв видань, щорічний обсяг і джерела фінансування (державний і місцевий бюджети, позабюджетні кошти) згідно із чисельністю населення у кожному з регіонів. Аналогічні програми повинні були розроблятися і затверджуватися в областях, містах, районних центрах, а їхнє фінансування забезпечувати органи виконавчої влади.

Ознайомлення із практикою упровадження названих вище документів показало, що виділення коштів із місцевих бюджетів, принаймні для районних і сільських книгозбірень, здійснювалося «окремим рядком» здебільшого на папері, а про існування місцевих програм поповнення бібліотечних фондів і передбачених для цього коштів чимало директорів районних ЦБС, не кажучи вже про сільських бібліотекарів, навіть не чули.

У разі, коли такі програми були розроблені і затверджені, їхнє втілення у життя часто ускладнювалося. Наприклад, в інформації про стан виконання програм поповнення бібліотечних фондів 2003 р. в Тернопільській обл., підготовленій за дорученням голови облдержадміністрації, містилися такі відомості: не виділено коштів на придбання мінімуму книжкової продукції для обласних бібліотек; сума асигнувань для передплати періодичних видань становила 35,5% від запланованої; придбання мінімуму книжкової продукції для ЦБС області було профінансовано на 0,4%, а передплату періодики – на 5,2% від передбачених видатків; на виконання

Програми з обласного і місцевих бюджетів було виділено 40,4% коштів від запланованих на цей рік [36]. Отже, питання про включення витрат на комплектування бібліотек до переліку захищених статей обласних, районних, міських бюджетів залишилося не скрізь вирішеним.

Поміж тим, оптимальної повноти бібліотечного фонду не вдавалося досягти ніколи. І в умовах стабільного виділення бюджетних коштів завжди були незадоволені запити користувачів. Розвиток електронних інформаційних систем значно розширив можливості пошуку і швидкого отримання повнотекстової інформації, що дозволяє бібліотекам відмовитися від повноти комплектування власних фондів. Однак, між володінням і доступом до інформації повинен бути розумний баланс. На думку вітчизняних і зарубіжних фахівців, досягти його можна шляхом формування розподільного бібліотечного фонду.

У спеціальній літературі поняття *розподільний фонд* трактується як „сукупність територіально віддалених бібліотечних фондів, що мають узгоджені принципи комплектування, організації використання, а також засоби дистанційного отримання інформації про склад фондів і доступ до документів із цих фондів [37, 56]”. Згідно з цим, політика і практика комплектування фондів публічних бібліотек будується на засадах координації і спільного використання інформаційних ресурсів (області, районного центру, міста). Внаслідок раціонального розподілу обов'язків, застосування нових інформаційних технологій у кожній бібліотеці збільшується можливість більш повного й оперативного задоволення інформаційних потреб і запитів своїх користувачів, раціонального використання коштів на комплектування.

Нова модель комплектування фондів ґрунтується на закріпленні певних обов'язків за кожною книгозбірнею, їхній взаємодії на основі зведеного тематико-типологічного плану комплектування, розробленого згідно з принципами профілювання та координації, а також корпоративної каталогізації джерел інформації. Взаємне використання фондів здійснюється через МБА, мережу Інтернет, технологію електронної доставки документів. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені обласними публічними бібліотеками шляхом об'єднання у консорціуми для спільного комплектування і використання періодичних видань.

Втім, не можна не сказати про те, що такий підхід до комплектування бібліотек містить певні ризики. Наприклад, координація у передплаті часописів, адресованих науковцям і спеціалістам різних галузей знань, які є провідними категоріями користувачів ОУНБ, впливатиме на зменшення тиражів, а відтак – і продаж. У цьому випадку можна передбачити зростання цін на журнали, інформаційні видання, оскільки видавці будуть змушені покрити свої витрати, а ще – отримати прибуток. Певний оптимізм вселяє те, що з часом зростатиме кількість повнотекстових електронних версій наукових, фахових журналів, скористатися якими бібліотеки зможуть за наявності комп'ютерної техніки і доступу до Інтернету.

Таким чином, запровадження ринкових відносин, зростання вартості друкованої продукції, комерціалізація книговидання і книгорозповсюдження позначилися на обсязі та галузевому складі фондів публічних бібліотек країни, порушили створену роками систему їхнього централизованого комплектування, ускладнили прогнозування розвитку фондів.

Динаміка змін в обсязі і складі фондів загальнодоступних книгозбірень у 90-х рр. ХХ ст. і початку ХХІ ст. показує їхнє погіршення. Склалася і набула сталості тенденція до скорочення кількості надходжень нової літератури, обмеженого обсягу кінофотофономатеріалів, репертуару періодичних видань. Не вирішеність низки питань, пов'язаних із комплектуванням фондів публічних бібліотек документами у новітніх форматах, відсутність нормативів на співвідношення традиційних і нетрадиційних джерел інформації не сприяли урізноманітненню видової структури бібліотечних зібрань.

Поточне комплектування фактично не виконувало, або виконувало лише частково функцію оновлення бібліотечних фондів, підтримки їхньої актуальності та інформативності за відсутності достатнього і стабільного бюджетного фінансування, недотримання органами виконавчої влади на місцях нормативно-правових актів у частині забезпечення публічних бібліотек мінімумом книжкових і періодичних видань. Критичною можна вважати ситуацію з комплектуванням сільських бібліотек-філій ЦБС, що позбавляє їх можливості повноцінно задовольняти інформаційні, освітні, культурні потреби сільських жителів.

Для того, аби поліпшити ситуацію з комплектуванням фондів публічних бібліотек, надати цьому процесу систематичного характеру, варто налагодити постійний контроль за дотриманням органами місцевої влади нормативно-правових актів щодо виділення для цього коштів, забезпечення публічних бібліотек обов'язковим примірником документів, визначеним мінімумом книг і періодики та ін. Вбачається доцільним переглянути політику фінансування поповнення бібліотечних зібрань з урахуванням змін, зумовлених новими економічними умовами. Для оперативного задоволення інформаційних потреб і запитів населення необхідно застосовувати нові підходи до координації і кооперації в комплектуванні та використанні фондів публічних бібліотек, залучивши до цього книгозбірні інших систем і відомств. Однією з перспективних є модель розподільного бібліотечного фонду. Її запровадження залежить від технічної і технологічної модернізації публічних бібліотек, можливостей доступу до територіально віддалених документних ресурсів.

Використана література

1. Поточний архів Міністерства культури України. – Довідка про стан та перспективи формування бібліотечних фондів в умовах ринкових відносин: [на колегію Міністерства культури України 22.12.1994 р.] – 7 с.
2. Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (1996 – 1997 рр.) / НПБ України. – К., 1998. – 40 с.; Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (1998-1999). – К., 2000. – 38 с.
3. Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (2000-2001 рр.) / НПБ України. – К., 2002. – 36 с.
4. Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (1996 – 1997 рр.) / НПБ України. – К., 1998. – 40 с.; Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (2000-2001 рр.) / НПБ України. – К., 2002. – 36 с.
5. Формування та використання традиційних інформаційних ресурсів бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України через призму державної статистики (1999-2001 рр.) / НПБ України. – К., 2002. – 12 с.
6. Бібліотечна Україна в цифрах: стат. зб. (2000-2001 рр.) / НПБ України. – К., 2002. – 36 с.
7. Основні показники роботи дитячих бібліотек України за 1999 рік / Міністерство культури і мистецтв України, ДБУ для дітей. – К., 2000. – Таблиця 2, 5; Основні показники роботи дитячих бібліотек України у 2000 році / Міністерство культури і мистецтв України, ДБУ для дітей. – К., 2001. – Таблиця 2, 5.
8. Матеріали конференції на тему «Фонди сучасної бібліотеки: українське та німецьке бачення», проведеної УБА, ДАКККіМ, Гете-Інститутом у Києві 16-18 жовтня 2000 р.
9. Поточний архів Міністерства культури України. – Стан та перспективи формування бібліотечних фондів в умовах ринкових відносин: постанова колегії Міністерства культури України від 22.12.1994 р. № 12/1. – 4 с.
10. Прокошева Т. ОУНБ як центр регіональної бібліотечно-інформаційної системи: (Виступ на «круглому столі» «Регіональна бібліотечна політика на сучасному етапі») / Т. Прокошена // Бібліотечна планета. – 1999. – С.7-12.
11. Бібліотеки Закарпатської області: сучасні тенденції, проблеми, перспективи: (довідка нач. управління культури Закарпатської обл. на обласній науково-практичній конференції 28 вересня 1995 р. в м. Ужгороді) / М-во культури і мистецтв України, НПБ України, Інформцентр з питань культури та мистецтва. – 1995. – Вип. 12/5. – 12 с.; Бібліотечна Україна в цифрах : стат. зб. (1996-1997 рр.) / НПБ України. – К., 1998.
12. Бібліотеки Луганщини: огляд діяльності державних бібліотек в 1996-2001 рр. / Луганська ОУНБ ім. М.Горького. – Луганськ : Книжковий світ, 2002. – 31 с.
13. Рижков В. Працівники культури допомогли своєму міністрові продуктами / В. Рижков // День. – 2000. – 15 березня.
14. Поточний архів НПБ України. – Довідка «Про стан формування фондів бібліотек в сучасних умовах» : [в бібліотеках Сумської і Київської областей] від 22.11.1995 р. № 254-5/7. – 5 с.
15. Основні показники роботи дитячих бібліотек України за 1999 рік / Міністерство культури і мистецтв України, ДБУ для дітей. – К., 2000. – Таблиця 3, 3 б; Основні показники роботи дитячих бібліотек України у 2000 році / Міністерство культури і мистецтв України, ДБУ для дітей. – К., 2001. – Таблиця 3, 3 б.
16. Бібліотеки Луганщини: огляд діяльності державних бібліотек у 1996-2001 рр. / Луганська ОУНБ ім.М.Горького. – Луганськ : Книжковий світ, 2002. – 31 с.
17. Про затвердження Програми поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.07.2002 р. № 900 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 10 липня. – № 123. – С.9-12.
18. Руководство ИФЛА / ЮНЕСКО по развитию службы публичных библиотек / МФБА. – СПб. : Изд-во РНБ, 2001. – 112 с.
19. Про затвердження Програми поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.07.2002 р. № 900 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 10 липня. – № 123. – С.9-12.

20. Про функціонування бібліотечних колекторів на сучасному етапі / НПБ України. – К., 1994. – 4 с.
21. Поточний архів НПБ України. – Довідка «Про стан формування фондів бібліотек в сучасних умовах» : [в бібліотеках Сумської і Київської областей] від 22.11.1995. № 254-5/7. – 5 с.
22. Поточний архів Міністерства культури України. Стан та перспективи формування бібліотечних фондів в умовах ринкових відносин: Постанова колегії Міністерства культури України від 22.12.1994 р. № 12/1. – 4 с.
23. Гудімова Н. О. Стан комплектування фондів публічних бібліотек. Проблеми та шляхи їх вирішення / УБА, ЦМБ ім. Лесі Українки, ІПК ПК // Публічні бібліотеки: сучасність і майбутнє : зб. ст. до міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1997. – С. 16-21.
24. Кобзаренко А.С. Дитяча бібліотека в сучасному суспільстві: традиційні цінності, нові тенденції / А.С. Кобзаренко // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 7. – С.20-23.
25. Кобзаренко Н.С. Динамічність соціально-економічних процесів в державі, їх вплив на стан функціонування бібліотек для дітей / Н.С. Кобзаренко. – Світ дитячих бібліотек. – 2002. – № 3. – С.9-14.
26. Поточний архів НПБ України. – Довідка «Про стан формування фондів бібліотек в сучасних умовах» : [в бібліотеках Сумської і Київської областей] від 22.11.1995 р. № 254-5/7. – С.5.
27. Поточний архів НПБ України. – Довідка за підсумками дослідження «Укомплектованість фондів ЦБС Одеської області книгами національної «Бібліотечної серії» за 1994-1995 рр.» / Одеська ОУНБ. – 15 с.
28. Гудімова Н.О. Стан комплектування фондів публічних бібліотек. Проблеми та шляхи їх вирішення / Н.О. Гудімова // Публічні бібліотеки: сучасність і майбутнє: зб. ст. до міжнар. наук.-практ. конф. / УБА; ЦМБ ім. Лесі Українки; ІПК ПК.– К., 1997. – С. 16-21.
29. Поточний архів Міністерства культури України. – Довідка «Про роботу Міністерства культури і мистецтв України по реалізації державної мовної політики [у 1997 р.]» (До Постанови колегії Міністерства культури і мистецтв України). – 5 с.
30. Кобзаренко Н.С. Динамічність соціально-економічних процесів в державі, їх вплив на стан формування бібліотек для дітей / Н.С. Кобзаренко. – Світ дитячих бібліотек. – 2002. – № 3. – С.9-14.
31. Прокошева Т.М. Шляхи формування бібліотечної політики в Україні: Партнерство і співробітництво / Т.М. Прокошева // Бібліотечна планета. – 2001. – № 2. – С. 7.
32. Кобзаренко Н.С. Динамічність соціально-економічних процесів в державі, їх вплив на стан функціонування бібліотек для дітей / Н.С. Кобзаренко. – Світ дитячих бібліотек. – 2002. – № 3. – С.9-14.
33. Ракитянська В. Складові регіональної бібліотечної політики: досвід, проблеми, перспективи / В.Ракитянська // Бібліотечна планета. – 1999. – № 3. – С.38-41.
34. Формування та використання традиційних інформаційних ресурсів бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України через призму державної статистики (1999-2001 рр.) / НПБ України. – К., 2002. – 12 с.
35. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 16.03.2000 р. № 1561 // Законодавство – бібліотекам України: довідк. видання Вип. 1. Частина 2. Загальні засади діяльності бібліотек / НПБ України. – К., 2001. – 230 с.
36. Поточний архів управління культури Тернопільської облдержадміністрації – Інформація про стан виконання розпорядження (доручення) голови обласної державної адміністрації від 5 серпня 2002 року № 299 «Про обласну Програму поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року». – 4 с.
37. Справочник библиотекаря. – СПб. : Изд-во «Профессия», 2000. – 432 с.